

ОСОБЛИВОСТІ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИНИКАЮТЬ З НАБУТТЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ

Передбачена ст. 16 ЦК України можливість отримати відшкодування завданої майнової та немайнової (моральної) шкоди для учасників цивільних відносин є одним із важливих засобів захисту їх цивільних прав та інтересів. Таке відшкодування шкоди може мати місце як при договірних відносинах, так і за відсутності останніх. При цьому можливість отримати відшкодування «недоговірної» шкоди, тобто шкоди, завданої порушенням не договору, а абсолютних цивільних прав, має навіть більше значення, оскільки йдеться про більш універсальний захист прав та інтересів учасників цивільних відносин.

Враховуючи ту обставину, що концепція регулювання відповідних відносин у процесі останньої кодифікації цивільного законодавства в Україні зазнала певних змін, доцільно звернутися до розгляду її основних рис та характеру втілення у нормах ЦК України. Зокрема, доцільно розглянути особливості регулювання зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, що зазнало певних змін з прийняттям нового Цивільного кодексу України.

Слід зазначити, що наукова розробка загальних проблем деліктних та суміжних з ними зобов'язань у юридичній літературі певний час велась досить активно, хоча й на іншому законодавчому матеріалі (праці А. М. Белякової [1], Д. В. Бобрової [2], А. І. Загорулько [3], М. С. Малєїна [4], В. П. Маслова [5], С. Д. Русу [6], В. Т. Смирнова і О. А. Собчака [7], М. Я. Шимінової [8], К. К. Яічкова [9] та ін.). Але значна кількість питань усе ще залишається недослідженою, що особливо помітно у контексті оновлення вітчизняного цивільного законодавства.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що питання наукового аналізу правового регулювання зобов'язань, які виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, є актуальними з теоретичної та практичної точок зору, що зумовлює доцільність розгляду відповідної проблеми.

Зміст та сфера застосування зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, визначені у ст. 1212 ЦК Украї-

ни, згідно з якою особа, котра набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала.

Зазначені положення застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події. Вони застосовуються також до вимог про:

- 1) повернення виконаного за недійсним правочином;
- 2) витребування майна власником із чужого незаконного володіння;
- 3) повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні;
- 4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи.

Із врахуванням положень цивільного законодавства зобов'язання, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, визначають як такі правовідносини, в яких особа, що набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (або підстави, яка згодом відпала), зобов'язана повернути потерпілому це майно або відшкодувати вартість набутого чи збереженого майна [10, 23].

Зобов'язання, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, мають деякі спільні риси із зобов'язаннями відшкодування шкоди, які полягають, передусім, у такому:

- 1) і одні, й другі зобов'язання є недоговірними, тобто виникають незалежно від наявності зустрічної узгодженої волі учасників цивільних відносин;
- 2) підставою виникнення тих та інших зобов'язань є завдання шкоди потерпілому;
- 3) відшкодування шкоди потерпілому відбувається, як правило, за рахунок особи, чийми діями завдана шкода.

Проте між зобов'язаннями, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, та зобов'язаннями з відшкодування шкоди існують відмінності, до дослідження яких неодноразово зверталися автори, які досліджували ті або інші із вказаних зобов'язань у цілому або їх окремі аспекти. Саме ці відмінності дозволяють визначити особливості зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, тому доцільно зупинитися на їх аналізі більш детально.

Разом із тим, варто зазначити, що, як правило, предметом аналізу була **конкуренція** (тут і далі виділено мною. — *Т. К.*) зобов'язань (або ж позовів), а також проблема визначення припустимості зміни підстав позовних вимог [11, 138]. Причому йшлося не про зобов'язання відшкодування шкоди, а про **деліктні зобов'язання**, що надавало порівняльному аналізу відповідного характеру і спрямування і відповідно звужувало предмет дослідження [12; 13; 14, 136–145].

Зокрема, більшість дослідників зазначеної проблеми називали як основний критерій розмежування цих зобов'язань врахування суб'єктивної сторони по-

ведінки порушника (боржника), вказуючи, що за наявності його вини слід висувати деліктний позов, а за відсутності — позов про безпідставне збагачення [15, 47]. При цьому іноді уточнювалося, що враховуватися має не кожна вина порушника, а лише навмисна вина відповідача [16, 120].

Слід зазначити, що запропонований критерій, дійсно, може використовуватися для розмежування правовідносин, які виникають внаслідок завдання шкоди і внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Разом із тим необхідно зауважити, що при його використанні може йтися не про розмежування зобов'язань відшкодування шкоди, як цілісної правової категорії, та зобов'язань з безпідставного збагачення, а лише про відмежування останніх від правовідносин деліктної відповідальності, які складають лише частину (спеціальний випадок) зобов'язань відшкодування шкоди. Саме у випадках винного протиправного завдання шкоди, коли настає деліктна відповідальність, яка виражається у компенсації порушником завданої ним шкоди, враховується вина останнього.

Однак зобов'язання відшкодування шкоди можуть виникнути і внаслідок події, і внаслідок завдання шкоди правомірними діями за відсутності вини особи у завданні шкоди. Це дозволяє зробити висновок, що врахування суб'єктивного ставлення боржника не може слугувати критерієм, який дозволяє достатньо точно розмежувати зазначені зобов'язання у всіх випадках їхнього виникнення.

Так само не може слугувати універсальним критерієм розмежування досліджуваних тут зобов'язань, як то пропонувалося деякими правознавцями, врахування наявності на боці боржника майнової вигоди [17, 19]. Як слушно зазначалося у літературі, ознака майнової вигоди може слугувати для розмежування зобов'язань завдання шкоди (тобто зобов'язань відшкодування шкоди у вузькому значенні. — *Т. К.*) та зобов'язань з безпідставного збагачення лише у вузьких межах, оскільки майнова вигода на боці боржника у зобов'язаннях із безпідставного збагачення має бути завжди, а у зобов'язаннях внаслідок завдання шкоди її може і не бути [18, 10].

Враховуючи зазначене, розглянемо далі, які ж критерії розмежування зобов'язань відшкодування шкоди та зобов'язань з безпідставного збагачення можуть бути визначені як достатньо надійні для того, щоб відрізнити зазначені зобов'язання у теорії та на практиці.

По-перше, таким критерієм, на нашу думку, може слугувати характер завданої шкоди, яка підлягає відшкодуванню.

Якщо зобов'язання відшкодування шкоди, передбачені главою 82 ЦК України, стосуються випадків завдання як майнової, так і моральної шкоди, то у главі 83 ЦК України йдеться лише про набуття, збереження *майна* (виділено мною. — *Т. К.*) без достатньої правової підстави. При цьому моральна шкода, яка завдана безпідставним збагаченням потерпілому, на нашу думку, має відшкодовуватися на підставах відповідальності за завдану моральну шкоду, встановлених ст. 1167 ЦК України.

Отже, зобов'язання відшкодування шкоди є ширшим поняттям, ніж зобов'язання набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

По-друге, зобов'язання відшкодування шкоди навіть стосовно майна потенційно мають підставою більш широке коло випадків завдання шкоди. Якщо нормами глави 83 ЦК України охоплюються лише *набуття та збереження* майна (виділено мною. — *Т. К.*) без достатньої правової підстави, то під дію норм глави 82 ЦК України підпадають також випадки знищення майна, його пошкодження тощо.

По-третє, різним є фактичний склад, який слугує підставою виникнення одних та інших зобов'язань.

Зобов'язання відшкодування шкоди мають підставою завдання шкоди, а умовами — причинний зв'язок між поведінкою боржника та шкодою, яка виникла. У випадку протиправного завдання шкоди підставою виникнення відносин деліктної (недоговірної) відповідальності є цивільне правопорушення, яке включає такі елементи, як:

- 1) протиправність поведінки порушника;
- 2) причинний зв'язок між поведінкою порушника і шкодою, яка виникла у потерпілого;
- 3) вина особи, яка завдала шкоди.

Стосовно зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, основою їхнього виникнення є юридичний склад, який включає:

- 1) виникнення шкоди у потерпілого (кредитора);
- 2) набуття або збереження майна іншою особою (боржником);
- 3) причинний зв'язок між шкодою, яка завдана потерпілому, та набуттям або збереженням майна у боржника [19, 38].

По-четверте, суттєві відмінності є у визначенні суб'єктного складу зазначених зобов'язань. Так, суб'єкти зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, визначаються максимально просто: боржник — особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого); кредитор (потерпілий) — особа, за чий рахунок інша особа (боржник) набула майно або зберегла його у себе (ч. 1 ст. 1212 ЦК України).

У зобов'язаннях відшкодування шкоди особи кредитора і потерпілого, боржника і особи, яка завдала шкоду, можуть не збігатися. Наприклад, у випадку смерті фізичної особи завдана шкода за наявності умов, встановлених законом, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю (ст. ст. 1168, 1200 ЦК України). Отже потерпілою є фізична особа, яка загинула, а кредиторами — особи, вказані у законі.

Так само можуть не збігатися особи заподіювача шкоди і боржника. Наприклад, згідно зі ст. 1172 ЦК України юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків; замовник відшкодовує шкоду, завдану іншій особі підрядником, якщо він діяв за завданням замовника; підприємницькі товариства, кооперативи відшкодовують шкоду, завдану їхнім учасником (членом)

під час здійснення ним підприємницької або іншої діяльності від імені товариства чи кооперативу. У цих випадках порушником норм законодавства та цивільних прав потерпілого є той, хто заподіяв шкоду. Але боржником виступає не він, а особа, вказана у законі: роботодавець, замовник, підприємницькі товариства, кооперативи, членом яких є той, хто завдав шкоду, тощо.

Зазначене стосується і випадків відшкодування шкоди державою, Автономною Республікою Крим, органом місцевого самоврядування (ст. ст. 1173 1175 ЦК України), відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою (ст. 1178 ЦК України), недієздатною фізичною особою (ст. 1184 ЦК України) тощо.

Ще однією відмінністю зобов'язань відшкодування шкоди та зобов'язань, які виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, є те, що останні можуть розглядатися як довірчі (фідучіарні) правовідносини [20, 427–434]. Така позиція, хоча й виглядає, на перший погляд, не зовсім логічною, але підкріплюється досить переконливими аргументами.

Так, Р. А. Майданик, зазначаючи, що фідучіарний обов'язок — це обов'язок діяти в інтересах третьої особи, підпорядковуючи власні інтереси інтересам цієї особи, слушно, на нашу думку, звертає увагу на те, що суть фідучіарних відносин полягає не стільки в тому, на яких підставах вони встановлені, а в тому, що, будучи встановленими, вони вимагають від зобов'язаної особи непохитної сумлінності, дбайливості у виконанні зобов'язань, відданості інтересам довірителя понад всі інші мотиви своєї поведінки. Порушення даного пріоритету відданості та дбайливості вважається протиправним і тягне для порушника негативні правові наслідки, навіть якщо стосовно своїх справ він проявляв не більше уваги, ніж до справ довірителя, якщо він ужив для збереження свого майна ті ж заходи, що і для збереження майна довірителя. Саме фідучіарно-правовою природою кондикційних зобов'язань пояснюється встановлення підвищеної відповідальності набувача майна [21, 465].

Оцінюючи зобов'язання, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, під таким кутом зору, логічно припустити, що вони виступають у певних випадках підставою виникнення зобов'язань відшкодування шкоди, тобто можуть слугувати правовідносинами — юридичним фактом, якими ніколи не виступають зобов'язання відшкодування шкоди, взяті у точному (вузькому) значенні цього поняття.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що відшкодування «безпідставного збагачення» у випадку, коли воно сталося внаслідок поведінки учасника цивільних відносин, є окремим випадком зобов'язань відшкодування шкоди.

Присвячені їм норми можуть застосовуватися за таких умов завдання шкоди:

- 1) шкода завдана майну;
- 2) завдання шкоди полягає у набутті або збереженні майна, але не його знищенні;
- 3) набуття або збереження майна у однієї особи відбувається за рахунок іншої особи.

При цьому припускається, що право вибору того, який позов подавати —

кондикційний чи деліктний, належить потерпілій особі, яка може не тільки подати якийсь з них окремо, але й має право «додати» один позов до іншого. Наприклад, крім позову про повернення майна, набутого без достатньої правової підстави, може бути поданим також позов про відшкодування шкоди, завданої погіршенням або пошкодженням цього майна [22, 88].

У разі, коли якась із названих умов відсутня, то мають застосовуватися норми глави 82 ЦК України про відшкодування шкоди (але за умови, що наявні підстави виникнення згаданих зобов'язань).

Література

1. Белякова А. М. Возмещение причиненного вреда. Отдельные вопросы / А. М. Белякова. — М. : МГУ, 1972. — 104 с.
2. Боброва Д. В. Права граждан на возмещение вреда / Д. В. Боброва. — К. : КГУ, 1990. — 120 с.
3. Загорулько А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права / А. И. Загорулько. — Х. : Консум, 1996. — 112 с.
4. Малсин Н. С. Возмещение вреда, причиненного личности / Н. С. Малсин. — М. : Юрид. лит., 1965. — 229 с.
5. Маслов В. Ф. Обязательства из причинения вреда : учеб. пособие / В. Ф. Маслов. — Х., 1961. — 103 с.
6. Русу С. Д. Делікти в цивільному праві України : навч. посіб. / С. Д. Русу. — Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 2001. — 164 с.
7. Смирнов В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве : учеб. пособие / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. — Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1983. — 152 с.
8. Шиминова М. А. Компенсация вреда гражданам. Гражданско-правовое регулирование / М. А. Шиминова. — М. : Наука, 1979. — 184 с.
9. Яичков К. К. Права, возникающие в связи с потерей здоровья / К. К. Яичков. — М. : Наука, 1964. — 168 с.
10. Ніколаєнко О. В. Концепція та поняття зобов'язань, які виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави в цивільному законодавстві України // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О., 2006. — Вип. 28.
11. Толстой Ю. К. Проблема соотношения требований о защите гражданских прав // Правоведение. — 1999. — № 2.
12. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения / Е. А. Флейшиц. — М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1951. — 236 с.
13. Єрьоменко Г. В. Порівняльна характеристика деліктів з інститутом набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (безпідставне збагачення) та іншими зобов'язаннями по захисту цивільних прав // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — Хмельницький, 2002. — № 2. — С. 190–200.
14. Берестова І. Є. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави : дис. ... канд. юрид. наук / І. Є. Берестова. — К., 2004.
15. Иоффе О. С. Обязательства по возмещению вреда / О. С. Иоффе. — Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1952.
16. Калмыков Ю. Х. Возмещение вреда, причиненного имуществу / Ю. Х. Калмыков. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965.
17. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву / В. А. Тархов. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1973.
18. Чернышев В. И. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества : учеб. пособие / В. И. Чернышев. — Ярославль : ЯГУ, 1977.
19. Толстой В. С. Понятие обязательства по советскому гражданскому праву // Ученые записки ВЮЗИ. — 1971. — Вип. 19.
20. Руденченко Н. А. Обязательства, возникающие из неосновательного приобретения или сбережения имущества : дис. ... канд. юрид. наук / Н. А. Руденченко. — М., 1974.

21. Майданик Р. А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві / Р. А. Майданик. — К. : Київ. ун-т, 2002. — 502 с.
22. Толстой Ю. К. Проблема соотношения требований о защите гражданских прав // Ежегодник российского права. — М. : НОРМА, 2000.

Анотація

Кивалова Т. С. Особливості зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. — Стаття.

Стаття присвячена дослідженню особливостей правового регулювання зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Визначено зміст та сферу їх застосування. Запропоновано критерії розмежування зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, із зобов'язаннями відшкодування шкоди. Зроблено висновок, що зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є окремим випадком зобов'язань відшкодування шкоди.

Ключові слова: зобов'язання, відшкодування, шкода, недоговірні зобов'язання, безпідставність набуття, безпідставність збереження, відсутність правової підстави набуття (збереження).

Аннотация

Кивалова Т. С. Особенности обязательств, которые возникают с приобретения, сохранения имущества без достаточного правового основания. — Статья.

Статья посвящена исследованию особенностей правового регулирования обязательств, которые возникают с приобретения, сохранения имущества без достаточного правового основания. Определено содержание и сферу их использования. Предложены критерии разграничения обязательств, которые возникают с приобретения, сохранения имущества без достаточного правового основания с обязательством возмещения ущерба. Сделан вывод, что обязательства с приобретения, сохранения имущества без достаточного правового основания являются отдельным случаем обязательств возмещения ущерба.

Ключевые слова: обязательства, возмещение, ущерб, недоговорные обязательства, безосновательность приобретения, безосновательность сохранения, отсутствие правового основания приобретения (сохранения).

Summary

Kivalova T. S. Features of Obligations Arising from Acquisition and Preservation of Property Without Sufficient Legal Ground. — Article.

The article is dedicated to the features of legal regulation of obligations arising from acquisition and preservation of property without sufficient legal ground. The content and scope of their application are defined. The criteria of differentiation of obligations arising from acquisition and preservation of property without sufficient legal ground with obligations of damages compensation are proposed. It is concluded that investigated obligations are the special cases of obligations of damages compensation.

Keywords: obligations, compensation, damage, non-contractual obligations, groundlessness of acquisition, groundlessness of preservation, absence of legal ground of acquisition (preservation).